

ՓԱՐԻԶԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՎԵՀԱԺՈՂՈՎՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԱՌԹԻԻ

«Ֆրանսիական Ասիայի Յանձնաժողովը» հայկական բարենորոգութիւնների հարցի առթիւ չէր կարող ընտրել աւելի յաջող վայրկեան միջազգային հասարակական կարծիքի ներկայացուցիչների մտքերի փոխանակութեան համար՝ քան այն՝ որ իսկապէս ընտրուած էր (կիւրակէ, 17 նոյեմբերի)։ Հայկական բարենորոգութիւնների հարցը վաղուց հերթական էր դարձել։ Դեռ ևս գարնան Ռուսաստանի կողմից ներկայացուած էր Տաճկահայաստանում լինելիք արմատական բարենորոգումների նախագիծը Եւրոպայի վերահսկողութեան ներքոյ։ Կ. Պօլսում ղեկավարատանց անդամների կողմից այդ նախագիծի մասին եղած խորհրդակցութիւնը մի քանի ամիս տեւեց։ Ընդառաջ էր գնում այդ նախագիծին Ռուսաստանը՝ որին ոչ առանձին եռանդով պաշտպանում էր Ֆրանսիան, իսկ Անգլիան բոլորովին չէր պաշտպանում, առաջ քաշելով եռապետական դաշնակցութեան, մանաւանդ Գերմանիայի, աւելի կամ պակաս բացայայտ ընդդիմադրութիւնը։

Ռուսական նախաձեռնութեան հակառակորդները սկզբում կամենում էին առաջ բերել Տաճկաստանի նախաձեռնութիւնը։ Այնուհետեւ երբ այդ չյաջողուեց, նոքա ռուսական նախագիծի դէմ առաջ բերին մի շարք էական հակաճառութիւններ։ Բայց ներքին կռուի և ընդհարումների այդ ամբողջ պատմութիւնն աշնան յետ մղուեց։ Սաղանովի*) և Կոկովցիվի**) Բերլինում կանցլերի և Յիմմերմանի հետ անձամբ ունեցած բացատրութիւնից յետոյ՝ Գերմանիան վերջնականապէս թեքուեց բարենորոգութիւնների նախագիծի պաշտպանութեան կողմը, թէև ամենահամեստ չափերով։ Կ. Պօլսում մշակուած հիմնական առաջադրութիւնների համաձայնութեան եկած նախագիծը, վեց կէտերով, մեծ պետութեանների ընդհանուր կամքի արտայայտիչն դարձաւ։ Եւ ահա այդ հաւաքական կամքին Տաճկաստանը հակադրեց իւրը։ Նա բաց է ի բաց մերժեց ճանաչելու Եւրոպական վերահսկողութեան (կօնտրօլ) սկզբունքը, (որ արդէն Բերլինի վեհաժողովի 61-րդ յօդուածով ճանաչուած էր)։ Կարեւոր եղաւ հնարել նոր համաձայնութեան ընդթ ունեցող առաջադրութիւններ, Բ. Դռան ինքնասիրութիւնը

*) Ռուսաստանի արտաքին գործոց նախարար։

**) Ռուսաստանի նախարարապետ։

խնայելու նպատակով: Բայց այդ առաջադրութիւններն էլ հանդիպեցին Կ. Պօլսում վճռական մերժման:

Իրերի գրութիւնն այդպէս էր՝ երբ հայկական բարենորոգումների եւրոպական բարեկամներն վճռեցին խօսք բաց անել և ասել այն, ինչ որ պետութիւնները չէին վճռում ասելու՝ այն է Դրան վրայ ճշուում գործ դնելու միջոցների մասին: Այդ միջոցներից ամենից իրականը ներկայանում էր դրամական փոխառութեան յետաձգումն և ինչպիսի ֆինանսական զիջումների խնդիր էլ որ լինի՝ չընդունուի, քանի Դուռը կըյամառի ընդունել պետութիւնների առաջադրութիւնը՝ թէկուզ և այն ամենաշափաւոր ձևի մէջ՝ որպիսինը ստացել է այդ առաջադրութիւնը:

Այդ ստիպողական միջոցները քննութեան առնելու նպատակով ժողովուեց Փարիզեան խորհուրդը: Իբրև մեղ հրաւիրող տանտէրներ հանդէս եկաւ «Ֆրանսիական Ասիայի Յանձնաժողովը», իսկ այդ խորհրդի հոգին էր Հայոց աղգային պատգամաւորութեան նախագահ և լրագորուած ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի կողմից եղիպտոսի հայ Պօղոս Նուբար փաշան:

Առաջին խօսքը բնականաբար պատկանում էր նորան, որին և տուեց Յանձնաժողովի հայկական սեկցիայի և մեր խորհրդի նախագահ գեներալ զը Լակրուան: Նուբար փաշայի արած հարցի պատմական տեսութիւնն իւր բոլոր մանրամասնութեամբ ես այստեղ առաջ չեմ բերի: Կընշանակեմ միմիայն այն առանձնակի անկիւնը, որի տակ արուեց այդ բացատրութիւնը: Նուբար փաշան ի հարկէ հետեւ էր անձամբ հարցի բոլոր վճռական փոփոխութիւններին (перемена) և շատ լաւ ներկայացնում էր իրեն այն բոլոր պայմանները, որոնց միայն աչքի առաջ ունենալով հնարաւոր էր հաշուի առնել, որ բարենորոգութիւնների առաջադրութիւնը կըզտնէ ընդհանուր եւրոպական պաշտպանութիւն: Նուբարից առաջ արդէն մեր նախագահը այդ պայմանների մասին խօսել էր: Վերահսկողութիւնը (կօնտրօլ) կարևոր է և անհրաժեշտ: Բայց նա անհրաժեշտ է «հէնց իրեն Տաճկաստանի շահերի տեսակէտից»: Տաճկաստանն այլ ևս չէ կարող տանել ներքին անիշխանութեան նոր շրջան և եւրոպայում ոչ ոք հնարաւորութիւն չի ունենալ խանդարել, եթէ «որ և է պետութիւն տաճկական հողերի վրայ աչք ունենալով»՝ առաջ բերի զինուած միջամտութիւն, իւր սահմաններին կից տաճկական հողի վրայ ներքին անիշխանութիւն ծագելու դէպքում: Եւրոպան ընդհանուր ոյժերով պէտք է նախազգուշացնի այդ վտանգը: Այդ տեսակէտից՝ «les reformes en Arménie—c'est la tranquillité d'Europe»: Պիշոնի այդ դարձուածքով որոշուեց խորհրդի ճառերի և վճիռների ընդհանուր տոնը:

Այդ տոնով էլ խօսեց Նուբարը: Հայկական հարցը՝ ոչ միայն

հայկական է, այլ նաև եւրոպական: Եթէ նորա արժարժման հախաձեւումներն այս անգամ պատկանում է Ռուսաստանին, այդ դէպքում չպէտք է կասկած յարուցանի ուրիշ պետութիւնների մէջ: «Թիւրիմացութիւնները», որոնք առաջ եկան այդ նախաձեռնութեան շուրջը, արդէն ցրուած են այն օրից, երբ Ռուսաստանը յայտարարեց, որ նա չէ կամենում ոչ իւր երկրի հետ միացնել և ոչ մինչև անգամ Հայաստանի ինքնավարութիւնը: Մանաւանդ որ հայերը չունեն անջատողական ձգտումներ: Այդ հիման վրայ և Պօղոս Նուբար փաշան հնարաւոր համարեց ներկայանալ իբրև արտայայտիչ նոցա ձգտումների: Հայերը կամենում են մնալ բարի «Տաճկաստանցիներ» և ցանկանում են միայն մի բան—արդարութեան և հաւասարութեան նկատումն:

Բայց ի՞նչ անես, երբ Դուռը չէ համաձայնում մինչև անգամ նրանց այդ ուղածն էլ երաշխաւորել նրանց հեռաւոր վիճակը ղենելով բացառապէս իւր սեպհական կամեցողութեան ներքոյ: Անհրաժեշտ է ոչ թէ փոխառութեան մերժումն, այլ միայն «բարեկամական ֆինանսական ճնշումն»: Այլ կերպ՝ Դուռը՝ պետութիւնից ձեռք բերելով մի շարք զիջողութիւններ՝ ստեղծում է այն վտանգաւոր դրութիւնը, որի մասին խօսեց նախագահը: Ջափիդ բէյը մեզ հակառակում է՝ որ այդ կը դառնայ երկրորդ Մակեդոնիա: Ի հարկէ նա կը դառնայ երկրորդ Մակեդոնիա, բայց ոչ թէ այն ժամանակ, երբ այնտեղ կը մտնեն բարենորոգութիւնները, այլ այն դէպքում, երբ չեն լինի:

Զէ՛ որ Մակեդոնիայում եթէ Տաճիկները հասցրին այն բռնի վախճանին, այդ նորա համար էր, որ այնտեղ բարենորոգութիւններ չկային: Ասում են՝ որ պէտք է խնայել Դրան ինքնասիրութիւնը: Բայց Դուռը համաձայնուել է աւելի լուրջ խնդիրների նկատմամբ, քան թէ Հայկական բարենորոգումների ծրագիրն է, երբ գիտակցութեան է եկել որ և է յայտնի քայլի անհրաժեշտութեան մասին: Ի՞նչու հապա Օտոմանեան ինքնասիրութիւնը չէր խօսում, երբ Դերմանական գեներալին նշանակեցին առաջին կօրպուսի հրամանատար: Տաճիկները առաջարկում են, ինչպէս ասաց մեծ վեզիրը, պահպանել նրանց տիրուէիւրնի նահանգապետներին նշանակելով Դրան կողմից և բաւականանալ նահանգապետների մօտ նշանակելով եւրոպական «խորհրդականներ», որոնց և կը պատկանի ամբողջ ներդրածական իշխանութիւնը: «Ils feront tout, ils seront tout»: Գեղեցիկ, բայց պէտք է որ եւրոպան այդ իշխանութիւնն էլ ապահովի: Մեծ վեզիր Սայիդը—եգիպտացի է և դատում է եգիպտական կարգերի համաձայն, որտեղ արդարև տեղական նախարարներին կից հերիք է եւրոպացիներին իրական իշխանութիւնը: Բայց Հայաստանն Եգիպտոս չէ: Այստեղ պէտք

է յամենայն դէպս ապահովիլ երկու բան. 1) Եւրոպական խորհրդականներին վերապահած իրական գործադիր իշխանութիւն, և 2) Պետութիւնների վերահսկողութիւնը տեղում և ոչ թէ Կ. Պօլսի դեսպանների միջոցով: Իսկ այդ պայմաններն են այնքան նուազագոյն չափով՝ որոնց պահպանութեան համար անհրաժեշտ է պնդել, իսկ ընդհակառակը զիջելով՝ նշանակում է բարոնորոգութեան ամբողջ գործն ենթարկել վտանգի:

Այսպէս խօսեց Նուրաբը: Նորա ճառի վախճանից յետոյ ի լուր բոլորի կարգացուեց վճռի նախագիծը և խորհրդին մասնակցողների մէջ սկսուեց մտքերի կենդանի փոխանակութիւն:

Առաջինը խօսեց Իտալացի հերցոգ դը Անդրիաու: Նա լիակատար համաձայնուեց վճռին, բայց զգուշութեամբ խօսեց տաճկական հեղինակութիւնը պաշտպանելու անհրաժեշտութեան մասին: Ինձ վիճակուեց պատասխանել դը Անդրիային՝ մասնացոյց անելով Մեծ Գլադստոնի փորձառութեան վրայ՝ որն իւր 1895 թ. չեստերհան ճառի մէջ տուել է երեք անմոռանալի խորհուրդ հայկական հարցին վերաբերեալ: Առաջին՝ սամամափակուել խիստ անհրաժեշտութեամբ: Այդ մենք անում ենք՝ ինչպէս և վկայում է Նուրաբի ճառը: Երբ Ռուսաստանը պարզեց իւր բարեկարգութիւնների ծրագիրը, մեզ ասացին. զուր կռուիկ էք պահանջում երկնքում, աւելի լաւ է ձեռք տալ ներկարար (թոչուն): Բայց ինչ, այժմ Գերմանիայի հետ համաձայն ենք և ներկաւարի Բայց տուէք մեզ կենդանի թռչուն և ոչ թէ խաղալիք, որը խոնանում է առաջին իսկ անձրեկից: Գլադստոնի երկրորդ խորհուրդը մեզ ապահովում է և այդ. «Մի հաւատաք Դրան խոստումներին, պահանջեցք երաշխաւորութիւններ»: Մեր երաշխաւորութիւնը, որ ներկայ դէպքում միակ հնարաւորն է, այդ իրական վերահսկողութիւնն և իրական իշխանութիւնն է: Եւ վերջապէս Գլադստոնի երրորդ խորհուրդն է. «Չպէտք է քաշուել ճնշումներ գործ դնելուց՝ Կ. Պօլսում արտաքին պահանջներն աւելի լաւ են հասկանում, քան ներքին պարտքը»: Ահա այդ երրորդ խորհուրդն է, որ պէտք է լրացնի մեր վճիռը:

Այնուհետև խօսեց Մերձաւոր Արեւելքի հարցերի մասին յայտնի գրող Բընէ Պիսօն: Նոյնպէս և խօսեց Բարոն դը Կոնտանսօն, որ մօտիկ անցնալում լոյս ածեց երկրորդ հրատարակութեամբ իւր գիրքը «Ասիական Տաճկաստանում մտցնուելիք բարեկարգութիւնների մասին» (տեսնել այդ գրքի յառաջաբանը՝ որի էական մասը համապատասխանում է վճռի հիմնական մտքին), նա արծարծում է այն միտքը, որ չպէտք է պահանջել Ֆրանսիայից, որ նա դրամ չտայ, միաժամանակ և ձեռք բերելով Տաճկաստանից որոշակի զիջումներ և արտօնութիւններ իւրաքանչիւր պետութեան

համար առանձին: Դրամ տալու մերժումն պէտք է լինի ընդհանուր, որպէս զի ոչ ոք յիտոյ չկարողանայ պճնադարդուել ծածուկ բարեկամի ու Տաճկաստանի պաշտպանի դերում: Ուստի և փոխառութեան մերժումն պէտք է լինի միջազգային և ոչ թէ զուտ Զբանսիրական:

Ամբողջ ժողովը բնական հետաքրքրութեամբ սպասում էր՝ թէ ի՞նչ կասի Գերմանիայի ներկայացուցիչ պրոֆեսսոր Լեպսիուս, որ վերջին ժամանակ ճանապարհորդել է Կիլիկիայում (Ադանայի վիլայեթ) և որն առանձնապէս աշխատել է հայերին տրամադրել դէպի Գերմանական պետութիւնը: Դժբախտաբար պրոֆեսսոր Լեպսիուսը չկարողացաւ խօսել Ֆրանսերէն և նորա ճառի ծանրակշիռ սրախօսութիւնը կորաւ թարգմանութեան մէջ, որն արաւ շփեցաբացի յայտնի գործիչ Փավր իւրաքանչիւր խօսքի Ֆրազան իրար յետևից: Հայոց հարցի մասին խօսում է Սան Ստեփանոյի դաշնագրի 16-րդ յօդուածը և Բերլինի 61-րդը: Թուանշանները փոխել են իրենց տեղերը: Ի՞նչ է նշանակում թուանշանների այդ այլաբանութիւնը: Սան Ստեփանոյի դաշնադրութեան մէջ մէկը հակառակ է 6-ին, այդ մէկը Ռուսաստանն է՝ որ հակառակ միւս պետութիւնների հայերի համար ձեռք բերեց երաշխաւորութիւն: Բերլինի դաշնադրութեան մէջ վեցը է հակառակ մէկի, այդ վեց պետութիւններն են՝ որ չկարողացան ձեռք բերել երաշխաւորութիւն մեկ Տաճկաստանից: Որպէս զի հնարաւոր լինի ուղղել այդ թուաբանութիւնը՝ պէտք է վեցը դարձնել մէկ—հաւաքական միութիւն: Այն ժամանակ և վեցը (պետութիւնները) կըլինեն աւելի ուժեղ, քան մէկը (Տաճկաստան): Ի՞նչ էր արգելք լինում այդ հարսնախօսութեան ճանապարհին: «Գերմանիան կամենում էր պահպանել տաճկական փասազը, իսկ Ռուսաստանը կամենում էր այն ոչնչացնել: Այժմ այդ տարաձայնութիւնը հեռացուած է: Իւր եզրակացութեան մէջ Լեպսիուս գտնում է՝ որ Տաճկաստանին արած զինդոլութիւնները պէտք եղածից աւելի քան չափազանց են: Նա կամենում է որ վճիռը դուրս գայ ոչ թէ ներկայ նախագծից, որ չափազանց փոխադարձ իրաւախոհութեամբ է կազմուած, այլ և հիմնական սկզբունքներից, որոնք յամենայն դէպս անհրաժեշտ են պահպանել—այն է վերահսկողութեան սկզբունքը և եւրոպական տեսուչների կարգումն:

Նա այնքան էլ գոհ չէ վճռի ընդգրկել մէջ ընդունուած աւելի ընդհանուր և պակաս որոշակի հետեւեալ արտայայտութիւնից. «l'attribution de pouvoirs exécutifs aux fonctionnaires européens»: Այդ պատճառով և վերջին բոլէն Գերմանիայի ներկայացուցիչը արտայայտւում է աւելի արմատականօրէն, քան միջին հոսանքը, որն իւրացրուած է մեծամասնութեան կողմից՝ ինչպէս միակ զործնական իրականանալին:

Պօսեյլու հերթն անցնում է անգլիացիներին: Տեղափոխելով նրանց ճառերի կարգը՝ կըսկսեմ Իրլանդական յայտնի պատգամաւոր Օ. Կոնորայից, որն աշխատում է բացատրել Անգլիայի ինքնադատումն Հայկական հարցում: Մենք բոլորս Հայոց կողմնակից ենք, նրանց ազատութեան և կեանքի համար: Բայց մենք վախեցել ենք, որ բարենորոգումների հարցը աւելի առաջ քաշելով՝ կարող ենք առաջ բերել Հայկական ջարդ: Մեզ չեն համարում բարենորոգութիւնների ջերմեանդ կողմնակից՝ բայց այդ միայն այն պատճառով՝ որ մենք գլխաւոր դերը զիջել ենք ամենաշատ շահագրգռուածներին:

Աւելի որոշ արտայայտւում է Վիլիամս, որն է «British Armenian Committee»-ի նախագահը, Նա գիտակցում է՝ որ Յանձնաժողովը «գործել է լուրթեան մէջ» նախարարութեան հետ միասին, բայց, յայտարարում է նա, այժմ երբ Ռուսաստանը համաձայնուել է Գերմանիայի հետ՝ Անգլիան պատրաստ է գործօն դեր կատարելու Նա ևս ընդունում է՝ որ բարենորոգութիւնն առանց Եւրոպական վերահսկողութեան (կօնտրօլ) ոչ միայն անօգուտ է, այլ և վտանգաւոր: Անգլիացիք պնդում են՝ որ այդ մտքով լինի յաւելումն վճռին:

Առանձին ուժեղ տպաւորութիւն է առաջ բերում կարճգրաւոր գեկուցումն Հարալդ Բակստօն պաստօրի գեկուցումն, որ մօտիկ անցեալում իւր եղբայր Նոէլի հետ ճանապարհորդել է Հայաստանում^{*)}:

Իրեն կեանքի կենդանի ձայնը այստեղ թափանցում է բոլոր քաղաքագիտական պայմանականութեան միջով: Բակստօնը չէ սահմանափակւում միայն յայտարարելով բարեկարգութիւնների կարեւորութեան յետապնդումն, այլ և նրանց անյետաձգելի դարձնելու մասին: Նա յայտարարում է՝ որ գիւղական ժողովուրդը «պատրաստ է պաշտպանուել զէնքով» և որ նոքա, որոնք չեն գաղթում, պատրաստոււմ են կազմակերպած ընդդիմադրութիւն: Նա ոչ միայն պահանջում է եւրոպական վերահսկողութիւն, այլ և մատնանշում է տաճկական իշխանութեան լիակատար անգամալուծութիւնը ու թուլութիւնը. նա վերջացնում է իւր գեկուցումն հետեւեալ խօսքերով, որ Հայաստանը սկսում է յուսահատուել Եւրոպայից օգնութիւն ստանալու հնարաւորութեան նկատ-

*) Պաստօր Բակստօնը ու եղբայրը մօտիկ անցեալում Արամ Բաֆիլը ընկերակցութեամբ եղել են Էջմիածնում. ներկայացել Նորին Վեհափառութեան եւ այստեղից Պարսկաստանի վրայով անցել Տաճկահայաստան անձամբ տեսնելու երկրի դժբախտ վիճակը: Այդ է պատճառը՝ որ կենդանի կերպով մատնանշում է Եւրոպայի անեղբրը. Մանք. քաղմ.

մամբ և փնտռում է այն աւելի մօտիկ ու շուտով: «Ազգաբնակիւթիւնը պահանջում է օգնութիւն, նա պահանջում է իւր ապագայ գոյութեան ապահովութիւնը: Ձէ կարելի անվերջ սպասել: Աւելի բարեւոքը չտեսնելով՝ ժողովուրդը սպասում է Ռուսաստանի գրաւման: Եթէ Ռուսաց զօրքերը կանցնեն սահմանը, նրանց կը հանդիպեն ինչպէս բարեկամներ, և կ'ողջունեն՝ ինչպէս ազատիչներ: Ահա թէ ինչու պէտք է աւելի շուտ անենք այն՝ ինչ որ կարող ենք...»:

Բրիտանական յատուկ հետևողականութեամբ և պարզասրտութեամբ Բակստօնը խօսեց այն, ինչի մասին բոլորն այստեղ մտածում են, բայց ոչ որ չէ վճռում խօսել այլ կերպ քան աշխատելով խօսքը կտուրը ձգել: Բայց մինչդեռ այդ ամենաուժեղ հիմքն է ապացուցանելու այն, որ անհրաժեշտ է ձեռք առնել ամենակտրական միջոցները, հէնց իրեն Տաճկաստանի ամբողջութիւնը պահպանելու տեսակէտից, քանի Տաճկաստանը, ինչպէս որ ասել է գեներալ Լակրուա, «չի կրել Մակեդոնիայի նման նոր ցնցումն: Երկուսից մէկը՝ կամ պէտք է ազատի՝ կամ պէտք է բաժանի: Այդ միտքը նկատուում է մինչև անգամ գերմանական պատգամաւորի խօսքերի մէջ, և լոյս է սփռում նորա կառավարութեան գիրքի փոփոխութեան վրայ:

Այո, նկատելի է, վեհաժողովը ժողովուրդ է ճիշտ իւր ժամանակին: Փոխառութիւնը «միջազգայնացնելու» մասին, ինչպէս ամենալաւ միջոց և նախապատրաստական պայման միջազգային ճնշման, արդէն խօսում են կիսապաշտօնական թերթերը: Եւ չեմ զարմանալ, եթէ Տաճկաստանը այլ ևս առանց փորձելու իւր ճակատագիրը՝ վերջապէս համաձայնութիւն կըտայ մինչև վերջին հնարաւորութեան սահմանը մեղմացրած՝ բայց յամենայն դէպս իրական նախագծի համար, լերկում մատնացոյց արած պայմաններն պահպանելով:

Պ. Միլիկով *)

*) Յօդուածակիր Պ. Միլիկովը յայտնի հրապարակախօս եւ Պետական Դումայի անդամն է՝ որ Ռուսաստանի կողմից ներկայ է եղել Փարիզի միջազգային ժողովին ու այդ ժողովում հռչակողների խօսածների համառօտ բովանդակութիւնն իր տպաւորութիւններով գրել է «Рѣчь» թերթում, որն եւ կարելի էր համարեցիք թարգմանաբար տալ «Արարտի» ընթերցողներին:

Ռաբգէն վարդապետ